

Renata Merda

Adam Schaff wobec ewolucji poglądów
filozoficznych Leszka Kołakowskiego
O sporach programowych
w polskim marksizmie

**About program disputes in Polish Marxism
Adam Schaff on the evolution
of the philosophical views of Leszek Kołakowski**

Abstract: In my article I intend to analyze L. Kołakowski's departure from Marxism. I will conduct my reflections in the context of his relationship with Adam Schaff. It is precisely this that A. Schaff was the promoter of the dissertation of Master and Candidate (PhD) Leszek Kołakowski. Both these philosophers in the sixties of the twentieth century revisited their views on Marxism by entering into a current called revisionism. Leszek Kołakowski, however, criticized Marxism and became his leading critic, while Adam Schaff attempted to reform it by enriching the existing ideology of man's philosophy. The views of both philosophers differed from the official version of Marxism. While Kołakowski had completely escaped from Marxism, Schaff tried to defend him. Schaff did not particularly approve the assessment of Marxism embodied in Mainstream Marxism of Kołakowski. It is not by chance, therefore, that both philosophers can be regarded as the most outstanding representatives of Marxism before 1968 in Poland. Their views were not always contradictory, but they were often similar because Schaff approached Kołakowski talking about ecumenical Marxism — and therefore their antagonism was primarily personal and less philosophical.

Keywords: Leszek Kołakowski, Adam Schaff, Marxism, Marxist criticism, revisionism

Leszek Kołakowski to myśliciel, który zaczął kształtować swój system filozoficzny jeszcze w okresie dominacji marksizmu w Polsce. W tym procesie istotną rolę odegrały relacje Kołakowskiego z Adamem Schaffem, który był promotorem rozprawy kandydackiej (doktorskiej) pt. *Nauka Spinozy o wyzwoleniu człowieka*, którą w grudniu 1953 obronił na Uniwersytecie Warszawskim¹. Obaj ci filozofowie jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku zrewidowali swoje poglądy na marksizm, wpisując się w nurt zwany często rewizjonistycznym. Leszek Kołakowski jednak marksizm odrzucił i stał się jego czołowym krytykiem. Sformułował własną wizję doktryny marksistowskiej, która ujmowała historię jako ciągły proces dążenia człowieka do wyzwolenia spod brzemienia alienacji². Natomiast Adam Schaff starał się marksizm zreformować, wzbogacając dotychczasową ideologię o filozofię człowieka. Poglądy obu filozofów w wersji finalnej odbiegały zatem od oficjalnej wersji marksizmu. O ile Kołakowski odszedł całkowicie od marksizmu, o tyle Schaff starał się go bronić.

Relacje Leszka Kołakowskiego z Adamem Schaffem

W lutym 1946 roku Kołakowski wstąpił do PPR. W tym także roku Leszek Kołakowski poznał Adama Schaffa, który kierował od 1946 roku Katedrą Współczesnych Doktryn Społecznych na Uniwersytecie Łódzkim. Leszek Kołakowski na początku swoich studiów uczestniczył także kilkakrotnie w seminariach prowadzonych przez Schaffa³. Współpracowali wówczas zwłaszcza w „egzekutywie inteligencji”⁴, która zdominowała łódzką organizację PPR.

Leszek Kołakowski na jednym z seminariów, które prowadził Adam Schaff, wygłosił referat pt. *Rola świadomości w rozwoju dziejowym*. W 1949 roku przeniósł się w ślad za Adamem Schaffem na Uniwersytet Warszawski. Z początkiem roku objął tam stanowi-

¹ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła*. Warszawa 2014, s. 45.

² J. NIECIKOWSKI: *Leszek Kołakowski 1928–2009*. W: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 A/K*. Warszawa 2016, s. 492.

³ R. SITEK: *Leszek Kołakowski*. W: *Polska filozofia powojenna*. T. 1. Red. W. MAC-KIEWICZ. Warszawa 2001, s. 454.

⁴ J. NOSKO: *Rewolucja i inteligencja: PPR i PZPR w łódzkim środowisku akademickim 1945/1971*. Łódź 1985, s. 49.

sko młodszego asystenta w Katedrze Materializmu Dialektycznego i Historycznego⁵. W tym okresie był jeszcze zagorzałym zwolennikiem i bezrefleksyjnie utożsamiał się z ideologią komunistyczną. W marcu 1950 roku, wraz z innymi studentami należącymi do partii, podpisał list protestacyjny przeciwko Profesorowi Władysławowi Tatarkiewiczowi. List ten osobiście odczytał na seminarium prowadzonym przez tego filozofa. Sprzeciw dotyczył neutralności ideologicznej wykładów profesora⁶.

Schaff i Kołakowski uczestniczyli razem w formułowaniu IKKN (Instytut Kształcenia Kadr Naukowych), kuźni nowych marksistowskich kadr naukowych. Rozpoczął w tym czasie pracę naukową pod kierunkiem Tadeusza Krońskiego. Miał wówczas zająć się historią myśli i filozofii XVII wieku w Polsce⁷. Od października 1950 roku Kołakowski z inicjatywy dyrektora IKKN Adama Schaffa podjął tam pracę asystenta⁸.

W swoich wspomnieniach Adam Schaff napisał, iż Kołakowski wraz z grupą innych słuchaczy zgłaszali nieprawidłowości w prowadzeniu zajęć przez Tadeusza Krońskiego⁹. Ostatnią pracą napisaną pod naukowym nadzorem Krońskiego był referat wygłoszony 27 kwietnia 1951 roku pt. *Przewyciężenie dualizmu przez materialistyczną filozofię Spinozy*¹⁰. Pół roku później Adam Schaff został ponownie opiekunem naukowym Leszka Kołakowskiego¹¹. W ramach działalności w ramach IKKN, a konkretnie: w Katedrze Historii Filozofii, podczas ich spotkań, dochodziło do licznych polemik i dyskusji.

Ścierają się dwa systemy poglądów — zadeklarowanego marksisty Adama Schaffa oraz intelektualnie dopiero dojrzewającego Leszka Kołakowskiego. Zmiana opiekuna powoduje, iż Kołakowski w pewnym momencie podejmuje studia nad filozofią katolicką. Pomocą służy mu wtedy Adam Schaff, który doceniał potencjał intelektualny młodego naukowca.

Wkrótce Adam Schaff, Bronisław Baczko oraz Henryk Holland oceniają pracę naukową Kołakowskiego: „Zaletą wykładu jest histo-

⁵ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła...*, s. 69—72.

⁶ Ibidem, s. 75.

⁷ Ibidem, s. 81.

⁸ P. HUBNER: *Kilka refleksji o rządzeniu nauką. Na marginesie książki Adama Schaffa „Moje spotkania z nauką polską”*. „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 1998, nr 1, s. 185—192.

⁹ A. SCHAFF: *Moje spotkania z nauką polską*. Warszawa 1997, s. 134.

¹⁰ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła...*, s. 83.

¹¹ R. SITEK: *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*. Warszawa 2000, s. 227.

ryczne ujęcie zagadnienia oraz wydobycie utylitaryzmu neotomizmu z punktu widzenia imperializmu. Braki: w wykładzie słabo uwidoczona jest antynaukowość neotomizmu. Nieuwzględnione zostało zagadnienie personalizmu¹². Ale ogólna ocena wypadła pozytywnie.

W dniu 13 maja 1953 roku „Adam Schaff pisze pismo do Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej dla pracowników Nauki, w którym podaje tytuł pracy kandydackiej Leszka Kołakowskiego: »Poglądy filozoficzne Spinozy«¹³. Komisja ustala datę obrony na 30 czerwca 1953 roku. Do grona recenzentów wyznaczono Tadeusza Krońskiego i Marię Ossowską. Do obrony jednak nie dochodzi w terminie z przyczyn formalnych. W ramach obowiązków wynikających z kierownictwa naukowego Adam Schaff w dniu 16 czerwca 1953 sporządza opinię o dorobku naukowym Kołakowskiego: „[...] przyszedł na Instytut z poważnym już przygotowaniem z dziedziny filozofii, jako człowiek umiejący samodzielnie myśleć. Wyjątkowo zdolny i utalentowany, o bardzo dobrym piórze i umiejętności ścisłego, logicznego myślenia, umiejętności wnikliwej analizy problematyki naukowej¹⁴. Ostatecznie pod koniec roku, 29 grudnia, Leszek Kołakowski w IF UW broni pracy kandydackiej. „Promotor Adam Schaff, recenzenci Maria Ossowska i Tadeusz Kroński. Decyzją Rady Wydziału Filozofii UW otrzymuje stopień naukowy kandydata nauk filozoficznych¹⁵.”

W roku 1955 Adam Schaff obejmuje funkcję dyrektora Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR. W tym czasie Kołakowski podejmuje pracę w Zakładzie Historii Filozofii w PAN. Wówczas kieruje prośbę o zwolnienie z obowiązków pracownika Instytutu Nauk Społecznych, którego rektorem jest właśnie A. Schaff. Zgodę taką otrzymuje z dniem 1 października 1955 roku. Rok później Schaff docenia Kołakowskiego i powołuje go „do komitetu redakcyjnego serii Biblioteki Pisarzy Reformacyjnych, wydawanej przez PAN¹⁶.”

W następnym roku Kołakowski wraz z delegacją Instytutu Filozofii i Socjologii PAN wyjechał na tydzień do Moskwy i Leningradu. W składzie polskiej delegacji znaleźli się między innymi Maria Ossowska i Adam Schaff. Celem tego wyjazdu było rozszerzenie współpracy filozofów obu krajów¹⁷.

¹² W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła...*, s. 90.

¹³ Ibidem, s. 100.

¹⁴ R. SITEK: *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością...*, s. 227.

¹⁵ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła...*, s. 102.

¹⁶ Ibidem, s. 120.

¹⁷ A. SCHAFF: *O zacieśnieniu współpracy polskich i radzieckich filozofów*. „Trybuna Ludu” z 4 czerwca 1957.

Kolejną okazją spotkania obu filozofów stał się jubileusz osiemdziesiątych urodzin Tadeusza Kotarbińskiego. Okolicznościową mowę wygłosił właśnie Adam Schaff, natomiast Kołakowski przekazał jubilatowi swój tekst pt. *Wielki filozof jako kategoria historyczna*¹⁸, który ukazał się w książce dedykowanej Kotarbińskiemu¹⁹.

Współpraca z Schaffem sprowadzała się do uczestnictwa w spotkaniach organizacji partyjnej. Dla Kołakowskiego nie był on już jednak żadnym autorytetem naukowym, gdyż pozwalał sobie na krytykę jego poglądów. „Niczego nie dawało się od niego nauczyć. Książki, które napisał, wydawały mi się po prostu głupie. Książka o marksistowskiej teorii praw życia społecznego to był już zupełny belkot, bezmyślne klepanie marksistowskiej katechezy, której Schaff się nauczył w Rosji, oczywiście, będąc tam w czasie wojny”²⁰. Od tego momentu kontakt pomiędzy nimi stawał się coraz słabszy i już więcej nie podejmowali bliższej współpracy.

Ewolucja stanowiska Leszka Kołakowskiego wobec marksizmu

Leszek Kołakowski jest w moim przekonaniu typowym przykładem człowieka, którego koleje historycznego okresu, w jakim żył i pracował, wpłynęły na jego poglądy oraz na system wartości. Świadomość wagi podejmowanych decyzji, a zwłaszcza negatywne doświadczenia wynikające z okresu zaangażowania ideologicznego zaowocowały szerokim spektrum jego zainteresowań twórczych. Treści jego prac filozoficznych jednak znacznie różnią się od siebie w poszczególnych okresach jego twórczości. Dopiero u schyłku życia starał się dokonać swoistej syntezy, uogólnienia efektów swego intelektualnego dorobku.

Analizując prace Leszka Kołakowskiego, można wyróżnić dwa etapy w jego twórczości. Pierwszy z nich stanowią prace powstałe przed 1956 rokiem. Drugi natomiast to okres po 1956 roku, trwający aż do śmierci filozofa. Właśnie rok 1956 stał się momentem przełomowym,

¹⁸ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła...*, s. 210.

¹⁹ L. KOŁAKOWSKI: *Wielki filozof jako kategoria historyczna*. W: *Fragmety filozoficzne. Seria trzecia*. Warszawa 1967.

²⁰ Z. MENTZEL: *Czas ciekawy, czas niespokojny*. T. 1. Kraków 2007, s. 86.

w którym nastąpiła radykalizacja poglądów dająca się zauważyć w pracach i jego wystąpieniach powstałych w tamtym okresie.

Pierwszy etap można nazwać młodzieńczym, gdyż wiązał się z fascynacją marksizmem. „Wojna, burząc domy [...], burzyła jednocześnie dotychczasowy ład wartości i idei”²¹. Dla dorastającego po wojnie Kołakowskiego marksizm stał się swoistym drogowskazem pokazującym kierunek zmian, jakim powinien podlegać cały świat. Na tym etapie rozwoju naukowego „marksizm i komunizm stały się na stosunkowo długo przedmiotem krytycznych i historycznych dociekań Kołakowskiego”²².

Publikuje wówczas wiele artykułów zawierających także jasne przesłanie polityczne. Prace jego ukazują się w „Nowej Kulturze” i w „Przeglądzie Kulturalnym”. Co istotne, poglądy te wraz z Kołakowskim podzielają inni lewicujący myśliciele, między innymi Zygmunt Bauman, Adam Schaff i Julian Hochfeld. Publikacjami tymi zyskuje uznanie środowiska, co sprawia, że obejmuje nieformalne intelektualne przywództwo grupy młodych naukowców. Fakt ten owocuje po wydarzeniach października 1956 propozycjami reformowania filozofii marksistowskiej. Przez swoje środowisko bywał wówczas nazywany „najinteligentniejszym człowiekiem świata”²³.

Etap drugi to okres budowy własnego stanowiska filozoficznego, określanego mianem „rewizjonistycznego”. W latach 1956/1962 często wygłaszał swoje poglądy na forum Klubu Krzywego Koła. „Ten »rewizjonizm« był w gruncie rzeczy wezwaniem do rozpoczęcia wszystkiego od początku”²⁴.

Spółczesność wówczas domagała się zmian. Władza dbała już wyłącznie o interesy, a nie o ideały. „Mało kto spośród komunistycznych polityków łamał sobie głowę pytaniem, jaki jest ideał komunistyczny, albowiem liczyło się to, aby wziąć władzę, utrzymać ją i utrwalić”²⁵. Przenikająca wszystkie dziedziny życia propaganda była nastawiona jedynie na jak najdłuższe utrzymanie się przy władzy. Filozofia otrzymała zadanie usługowe, aby taki stan rzeczy legitymizować. Nic zatem dziwnego, że Kołakowski konsekwentnie krytykował takie odwartościowanie linii ideologicznej partyjnej. Przez cały czas domagał się powrotu do socjalistycznych ideałów i szukał sposobu na

²¹ P. RODAK: *Wizje kultury pokolenia wojennego*. Wrocław 2000, s. 11.

²² J. SZACKI: *Leszek Kołakowski: marksizm, komunizm*. W: *Leszek Kołakowski myśliciel i obywatel*. Red. P. KOSIĘWSKI. Warszawa 2010, s. 16.

²³ R. LEGUTKO: *Bez gniewu i uprzedzenia. Szkice o książkach, ludziach i ideach*. Paryż 1989, s. 37.

²⁴ J. SZACKI: *Leszek Kołakowski: marksizm, komunizm...*, s. 18.

²⁵ Ibidem.

włączenie zasad moralnych do realizacji celów politycznych. Dla kierownictwa partii jego poglądy były zatem trudne do zaakceptowania.

W roku 1958 Kołakowski napisał „rewizjonistyczny” dla ortodoksyjnych marksistów artykuł pt. *Karol Marks i klasyczna definicja prawdy*²⁶. Był to tekst, w którym myśl Marksa została skonfrontowana z tradycją filozoficzną i potraktowana tylko jako jedna z wielu koncepcji w historii filozofii. Krytycy z obozu marksistów uznali tekst za szkodliwy ideologicznie i postawili wniosek o usunięcie Kołakowskiego z funkcji redaktora naczelnego „Studiów Filozoficznych”.

Aktywność naukowa Kołakowskiego była wówczas ukierunkowana na poszukiwanie wartości uniwersalnych w kulturze. Eksponował zwłaszcza powiązania pomiędzy nauką, sztuką i religią. Na początku lat sześćdziesiątych XX wieku doszło do radykalnego rozejścia się intelektualnego Schaffa i Kołakowskiego. W latach sześćdziesiątych autor *Małej etyki* podjął bowiem próbę przewyciężenia podziału na „marksizm intelektualny” i „marksizm instytucjonalny”²⁷. Uważał się wówczas za kontynuatora dorobku Marksa z młodzieńczych lat twórczości, natomiast Schaff traktował twórczość tego klasyka jako jednolitą koncepcję. W pewnym momencie doszło także do sporu na temat umiejętności interpretacji współczesnej filozofii przez Kołakowskiego. Schaff zadał wówczas pytanie swojemu dawnemu podopiecznemu: „Towarzyszu Leszku, czy możecie powiedzieć z ręką na sercu, że w pełni rozumiecie Heideggera?”²⁸. Kołakowski nie udzielił mu wtedy na to pytanie odpowiedzi.

W 1965 roku Kołakowski otwarcie wystąpił przeciwko ówczesnej władzy, gdy na prośbę obrońców Kuronia i Modzelewskiego sporządził ekspertyzę pt. *Opinia w sprawie pojęcia wiadomości*, pod którą podpisali się również Maria Ossowska i Tadeusz Kotarbiński. Od tego momentu coraz bardziej oddalał się od marksizmu. Gdy „wystąpił, jako zaproszony gość na otwartym zebraniu ZMS, zorganizowanym w dniu 21 października 1966 roku na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, [...] dokonał krytycznego bilansu wydarzeń, jakie zaszły od Października ’56. Przypominając ideały sprzed dziesięciu lat, zawarł on w swoim referacie bezprecedensową — jak na owe czasy — krytykę sprawowania władzy przez ekipę Gomułki”²⁹. Władze zareagowały bardzo szybko, usuwając Kołakowskiego z PZPR. Nie

²⁶ Z. MENTZEL: *Czas ciekawy, czas niespokojny...*, s. 195.

²⁷ R. SITEK: *Leszek Kołakowski...*, s. 459.

²⁸ J. WOLEŃSKI: *Co mi powiedział Leszek Kołakowski*. W: *Bene merenti civitas Radomiensis Leszkowi Kołakowskiemu w 80. rocznicę urodzin*. Red. W. CHUDOBA. Radom 2007, s. 29.

²⁹ R. SITEK: *Leszek Kołakowski...*, s. 461.

pomogły liczne protesty i głosy sprzeciwu, władze partii nie zmieniły swojej decyzji. 11 grudnia 1966 roku odbyła się konferencja sprawozdawczo-wyborcza Komitetu Uczelnianego PZPR. W sprawie Kołakowskiego głosy poparcia wygłosili jego przyjaciele. Obecni byli także przedstawiciele władz partyjnych, w tym między innymi Adam Schaff i Stanisław Kociołek³⁰. Decyzja została jednak utrzymana w mocy.

Dalsze konsekwencje partia wyciągnęła wobec Kołakowskiego za jego stanowisko wobec wydarzeń marca 1968. „W dniu 25 marca 1968 r. decyzją ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego został usunięty z pracy na Uniwersytecie Warszawskim. Profesorowi uznaniem za inspiratora studenckich działań zabroniono nawet pojawiać się na uniwersytecie”³¹.

W roku 1968 cenzura zatrzymała rozpowszechnianie i nakazała zniszczenie zbiorowej pracy pt. *Antologia współczesnej filozofii*, której autorami byli między innymi Schaff, Baczko i Kołakowski³². Sytuacja w Polsce uniemożliwiała zatem Kołakowskiemu prowadzenie pracy naukowej, co spowodowało podjęcie decyzji o emigracji. W listopadzie 1968 roku Kołakowski wraz z rodziną wyjechał do Kanady, a następnie do Stanów Zjednoczonych.

Zwątpienie w uznawaną dotąd za niepodważalną i nieomylną doktrynę Marksa spowodowało rozpoczęcie szeroko zakrojonych studiów nad znaczeniem tego nurtu w filozofii. Podsumowaniem tego okresu było wydanie w Paryżu w latach 1976—1978 książki *Główne nurty marksizmu*. Kołakowski w formie trzypięciotomowego dzieła scharakteryzował marksizm i przedstawił jego historię. Pierwszy tom zawiera wykład zasadniczych poglądów Karola Marksa oraz analizuje wpływ filozofii Georga Hegla, a także innych XIX-wiecznych myślicieli. Tom drugi prezentuje oddziaływanie intelektualne marksizmu na elity intelektualne i społeczeństwa. Natomiast w ostatnim opisaną jest historia marksizmu od momentu powstania ZSRR aż do lat sześćdziesiątych XX wieku, gdy powoli traci on na znaczeniu.

W latach osiemdziesiątych XX wieku dokonał kolejnej rewizji poglądów wobec marksizmu. Otwarcie wysnuł tezę, że „komunizm [...] jest zjawiskiem historycznym o ogromnym znaczeniu i nie daje się

³⁰ A. FRISZKE: *Nad genezą marca 1968. Konflikt w PZPR na Uniwersytecie Warszawskim 1965—1967*. W: *Polskie przemiany. Uwarunkowania i spory. Refleksje z racji jubileuszu profesora Tadeusza Kowalika*. Red. W. BRUS et al. Warszawa 2002, s. 51—52.

³¹ R. SITEK: *Leszek Kołakowski...*, s. 463.

³² P. OSĘKA: *Marzec '68*. Kraków 2008, s. 262.

zrozumieć przez samo potępienie lub wydziwianie nad łatwowiernością czy przekupnością jego wyznawców³³.

Wszystkie jego późniejsze publikacje, a także wypowiedzi były poddawane w kraju rygorystycznej cenzurze. Trwało to aż do 1988 roku. Część jego publikacji nie mogła ukazać się w ojczyźnie, a konsekwencją tego stanu było wydawanie ich wyłącznie za granicą.

Zakończenie

Poglądy prezentowane przez Kołakowskiego zasługują na uwagę również ze względu na specyfikę jego rozumienia i interpretacji marksizmu. Po pierwsze, sam był początkowo czynnym i aktywnym propagatorem tej ideologii, a po drugie, dopiero proces naukowego dojrzewania doprowadził do przekształcenia wcześniejszego stanowiska w radykalną krytykę marksizmu.

Stanowisko Kołakowskiego wobec marksizmu z upływem lat ulegało więc zmianie. Dopiero w latach siedemdziesiątych został uznany za jawnego przeciwnika komunistycznej ideologii. Uznał bowiem, iż upadek komunizmu może być potraktowany także jako wydarzenie filozoficzne. Tej kwestii poświęcił jeden ze swoich wykładów wygłoszonych podczas inauguracyjnego wykładu w Berlinie na kongresie Deutsche Philosophische Gesellschaft 20 września 1993 roku³⁴.

Jego trwające od roku 1946 relacje z Adamem Schaffem są trudne do jednoznacznego określenia. Wzajemna niechęć znajduje wyraz w ich publikacjach i we wspomnieniach. Niemniej w bogatej spuściznie twórczej Kołakowskiego i Schaffa można doszukać się śladów nawet znacznego wzajemnego wpływu na treść publikowanych prac, a także słów krytyki, świadczących jednak, że śledzili dorobek naukowy swego oponenta. Nie przypadkiem zatem to właśnie obaj ci filozofowie mogą być uznani za najwybitniejszych przedstawicieli marksizmu w Polsce. Kołakowski jednak dokonał swoistej reorientacji poglądów. Po tym przełomie starał się wzbogacić marksizm tak, aby obejmował on swoim zakresem kwestie bliskie człowiekowi, natomiast Schaff interpretował marksizm przede wszystkim jako nurt

³³ L. KOŁAKOWSKI: *Cywilizacja na lawie oskarżonych*. Warszawa 1990, s. 310.

³⁴ W. CHUDOBA: *Leszek Kołakowski kronika życia i dzieła...*, s. 394.

ideologii politycznej. Ich poglądy bywały nieraz sprzeczne, ale równie często — zbliżone, ponieważ Schaff zbliżał się do Kołakowskiego, mówiąc o marksizmie ekumenicznym, a zatem ich antagonizm miał charakter przede wszystkim osobisty, w mniejszym zaś stopniu dotyczył sfery poglądów filozoficznych.

Bibliografia

- CHUDOBA W.: *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła*. Warszawa 2014.
- FRISZKE A.: *Nad genezą marca 1968. Konflikt w PZPR na Uniwersytecie Warszawskim 1965—1967*. W: *Polskie przemiany. Uwarunkowania i spory. Refleksje z racji jubileuszu profesora Tadeusza Kowalika*. Red. W. BRUS et al. Warszawa 2002.
- HUBNER P.: *Kilka refleksji o rządzeniu nauką. Na marginesie książki Adama Schaffa „Moje spotkania z nauką polską”*. „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 1998, nr 1, s. 185—192.
- KOŁAKOWSKI L.: *Cywilizacja na ławie oskarżonych*. Warszawa 1990.
- KOŁAKOWSKI L.: *Wielki filozof jako kategoria historyczna*. W: *Fragmenty filozoficzne. Seria trzecia*. Warszawa 1967.
- LEGUTKO R.: *Bez gniewu i uprzedzenia. Szkice o książkach, ludziach i ideach*. Paryż 1989.
- MENTZEL Z.: *Czas ciekawy, czas niespokojny*. T. 1. Kraków 2007.
- NIECIKOWSKI J.: *Leszek Kołakowski 1928—2009*. W: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 A/K*. Warszawa 2016, s. 492.
- NOSKO J.: *Rewolucja i inteligencja. PPR i PZPR w łódzkim środowisku akademickim 1945/1971*. Łódź 1985.
- OSEKA P.: *Marzec '68*. Kraków 2008.
- RODAK P.: *Wizje kultury pokolenia wojennego*. Wrocław 2000.
- SCHAFF A.: *Moje spotkania z nauką polską*. Warszawa 1997.
- SCHAFF A.: *O zacieśnieniu współpracy polskich i radzieckich filozofów*. „Trybuna Ludu” z 4 czerwca 1957.
- SITEK R.: *Leszek Kołakowski*. W: *Polska filozofia powojenna*. Red. W. MAKIEWICZ. Warszawa 2001.
- SITEK R.: *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a terażniejszością*. Warszawa 2000.
- SZACKI J.: *Leszek Kołakowski: marksizm, komunizm*. W: *Leszek Kołakowski myśliciel i obywatel*. Red. P. KOSIEWSKI. Warszawa 2010.
- WOLEŃSKI J.: *Co mi powiedział Leszek Kołakowski*. W: *Bene merenti civitas Radomiensis Leszkowi Kołakowskiemu w 80. rocznicę urodzin*. Red. W. CHUDOBA. Radom 2007.